

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR DÖVRDƏ BEYNƏLXALQ TERRORÇULUĞUN İFŞASINDA İSLAMIN ROLU

İxtisas: 5901.01 – “Beynəlxalq münasibətlər”

Elm sahəsi: Siyasi elmlər

İddiaçı: **Elman Əsədulla oğlu Qurbanov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət kafedasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: siyasi elmlər doktoru, professor
Vaqif İdris oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: siyasi elmlər doktoru, professor
Elman Xudam oğlu Nəsirov

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zümrüd Eldar qızı Məlikova

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ramid Söhbət oğlu Hüseynov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.30 Dissertasiya şurası

Dissertasiya surasının sədri:

Akademik
Urxan Kazım oğlu Ələkbərov

Dissertasiya surasının
elmi katibi:

siyasi elmlər doktoru, professor
Sevda Ağamirza qızı Əliyeva

Elmi seminarın sədri:

siyasi elmlər doktoru, professor
Elçin İldırım oğlu Əhmədov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XXI əsr bəşər tarixində qloballaşma, integrasiya, informasiya mübadiləsi və yüksək texnologiyaların sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Lakin bu tərəqqi proseslərinin dayanıqlığını və ictimai münasibətlər sisteminin təkmilləşməsinə əngəlləyən əsas amillərdən biri din adı altında pərdələnmiş beynəlxalq terrorçuluq və onun ideoloji bazasını təşkil edən dini ekstremizmdir. İslamın siyasiləşdirilməsi və terrorçuluq kontekstində təqdim olunması, onun mətn və prinsiplərinin zorakı ideologiyalara “legitimlik” qazandırmaq məqsədilə istifadə edilməsi sülh, ədalət və mərhəmət kimi dəyərlərin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bu isə beynəlxalq münasibətlər sistemində sülh və sabitliyə ciddi təhlükə yaradır. Təəssüf ki, KİV və bəzi beynəlxalq diskurslarda mövzu çox vaxt səthi şərh olunur, elmi təhlillər isə kifayət qədər əhatəli aparılmır. Problemin həlli üçün hüquqi-institusional mexanizmlərlə yanaşı, fenomenin ideoloji, tarixi, sosial və iqtisadi köklərinin kompleks təhlili zəruridir.

Tədqiqat mövzusu bir neçə strateji məqsədi ehtiva edir: (I) İslamın həqiqi prinsipləri ilə radikal ideologiyalar arasındakı fərqi elmi əsaslarla ayırd etmək; (II) terrorçuluğu doğuran ideoloji-siyasi motivləri, qlobal güc münasibətlərini və maraq qruplarının təsir mexanizmlərini açmaq; (III) dinin siyasiləşdirilməsinin yaratdığı sosial-psixoloji gərginlikləri müəyyənləşdirmək; (IV) qarşısının alınmasına yönəlik siyasətşünaslıq, hüquq, beynəlxalq münasibətlər və islamşünaslıqı birləşdirən çoxsahəli yanaşmanı əsaslandırmaq. Bu yanaşma normativ mübarizə alətləri ilə yanaşı, ideoloji immunitetin formalaşdırılmasını hədəfləyir.

Azərbaycan kontekstində bu mövzu xüsusilə həssas və prioritet xarakter daşıyır. Müstəqilliyin bərpasından sonra yaranmış ideoloji boşluqlar və dini maarifçiliyin zəifliyi, eləcə də xarici dini-ideoloji təsirlərin intensivləşməsi qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin daha rahat yayılmasına şərait yaratmış, məzhəblərarası gərginliklərə səbəb olmuşdur. 2008-ci ildə “Əbu-Bəkr” məscidinə terror hücumu, 2014-cü ildə Suraxanı rayonunda yerləşən məsciddəki partlayış, Gəncə, Xaçmaz, Zaqatala və digər bölgələrdə radikal qruplarla hüquq-mühafizə orqanları arasında baş vermiş qarşıdurmalar bu təhlükənin

real miqyasını nümayiş etdirmişdir. Xarici təsir altında radikal ideologiyalara cəlb olunan bəzi azərbaycanlı gənclərin münafişə zonalarına qoşulması problemin həm milli təhlükəsizlik, həm də sosial-mənəvi müstəvidə kəskinliyini bir qədər də artırır. Buna görə də İslam adı ilə törədilən aktların mahiyyətinin açılması, dinin siyasiləşdirilməsi mexanizmlərinin öyrənilməsi, radikal ideologiyalara qarşı kompleks mübarizə yollarının müəyyənəşdirilməsi Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyası üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı yalnız milli çərçivə ilə məhdudlaşmır. 1970-ci illərdən etibarən “İslam terrorçuluğu” kimi təqdim edilən fenomen global problemə çevrilmiş, soyuq müharibə dövründə geosiyasi rəqabət, enerji resurslarına nəzarət uğrunda mübarizə və bəzi müsəlman ölkələrinin ideoloji ixrac siyasəti radikal qruplaşmaların formalaşmasına və beynəlxalq şəbəkələşməsinə zəmin yaratmışdır.

Müasir mərhələdə rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması radikal fəaliyyət formalarının xarakterini dəyişmiş, xüsusilə “onlayn radikallaşma – mikro-maliyyələşmə – tək-icracı (lone-actor)” kimi yeni təhlükə modellərini ön plana çıxarmışdır. Bu dinamikaları gücləndirən rəqəmsal mühitlərə qarşı hüquqi və texnoloji cavabların təkmilləşdirilməsi strateji zərurət kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan erkən xəbərdarlıq və profilaktika mexanizmlərinin gücləndirilməsi, rəqəmsal mühitdə riskli məzmunun izlənməsi, müvafiq platformalarla institusional əməkdaşlıq və məlumatların kontekst üzrə qiymətləndirilməsi müasir təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, terrorizm və İslam mövzusu elmi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalarla işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar İslamın terrorizmlə əlaqəsini inkar edir, digərləri İslamda ekstremist şərh potensialına diqqət çəkirlər¹.

¹ Б.Кофман. Терроризм: История и современность. – Казань: КЮИ МВД России, – 2002. – 807 с.; Коротков И. Экстремизм в исламе: причины и последствия. – Москва: Международные отношения, – 2017. – 320 с.; М.Крысин. Джихад от Кашмира до Нью-Йорка. – Москва: Вече, – 2005. – 480 с.; К.П. Брутный Современный политический терроризм. – Москва:

Azərbaycan ədəbiyyatında K.Səlimov, H.Musayev, A.Həsənov, Ç.Mustafayev, M.Əliyev və başqaları fundamentalizm, qeyri-ənənəvi təriqətlər və demokratik cəmiyyətə yönəlik təhdidlərə dair normativ-təşkilati təhlillər aparmış, Ramiz Sevdimaliyev terrorizmin global təhdidlərini şərh etmişdir. R.Məlikov, A.Məmmədov, R.Mürsəlov, C.İsgəndərli² terrorçuluğun anlayışı, səbəbləri, tarixi, növləri və proqnozlaşdırılması mexanizmlərini araşdırmışlar. Lakin din–siyasət kəsişməsində kompleksli, müqayisəli siyasi-fəlsəfi yanaşma bir sıra hallarda natamam qalır.

Xarici ədəbiyyatda (M.Şahin, M.Roşin, O.Roy, S.Maher, M.Şoyer³ və b.) radikallaşmanın sosial-siyasi dinamikalarını, global strategiyalardakı struktur boşluqları və diskursiv təhriflərə fokuslanır.

Наука, – 2003. – 266 с.; Е.П.Кожушко. Современный терроризм: Анализ основных направлений. – Минск: Харвест, – 2000. – 446; Лавров В. Терроризм и религия: исламский фактор. – Санкт-Петербург: Питер, – 2018. – 274 с.; Burke J. The New Threat from Islamic Militancy. – London: I.B. Tauris, – 2015. – 448 p.; Byman D. Warriors: Foreign Fighters in the Armies of Jihad. – Oxford: Oxford University Press, – 2019. – 384 p. Cockburn P. The Age of Jihad: Islamic State and the Great War for the Middle East. – London: Verso, – 2016. – 464 p.; Crenshaw, M. Countering Terrorism: No Simple Solutions / M.Crenshaw, G.LaFree, – Washington: Congressional Quarterly Press, – 2017. – 335 p.

² Салимов, К. Современные проблемы терроризма. – Москва: Наука, – 1999. – 216 с.; Musayev, H. Beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətinin prinsip və xüsusiyyətləri. – Bakı: Elm, – 2007. – 290 s.; Həsənov, A. Beynəlxalq terrorizm. – Bakı: Elm, – 2003. – 588 s.; Mustafayev, Ç. Terrorçuluq: anlayışı, yaranma səbəbləri, xəbərdarlığı və proqnozlaşdırılması. – Bakı: Çinar-Çap, – 2005. – 190 s.; Əliyev, M. İslam-xristian dialogu: tarix, müasirlik, perspektivlər. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2005. – 326 s.; Sevdimaliyev, R. Beynəlxalq terrorizm – müasir dövrün global problemidir. – Bakı: Elm, – 2004. – 311 s.; Севдимальев, Р. Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. – Баку: ЭЛМ, – 2011. – 504 с.; Мəlikov, R. Görkəmli islam fundamentalistləri. – Bakı: Elm, – 2003. – 168 s.; Məmmədov, A. İslam fundamentalizmi: mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 112 s.; Mürsəlov R. Müasir İslam fundamentalizmi. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 160 s.; İsgəndərli, C. Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2008. – 196 s.

³ Şahin, M. Radikal Dini Hareketler ve Terörizm. – İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, – 2016. – 300 s.; Рошин, М. Ислам и терроризм: глобальные вызовы. – Москва: Аспект Пресс, – 2019. – 280 с.; Olivier, R. L'Islam mondialisé. – Paris: Éditions du Seuil, – 2002. – 320 p.; Maher, S. Salafi-

Dinin siyasiləşdirilməsi – beynəlxalq münasibətlər – milli təhlükəsizlik kəsişməsində integrativ, sübut-əsaslı çərçivələr, xüsusilə rəqəmsal radikallaşma, alqoritmik təbliğat və trans-platform koordinasiya sahəsində nəzəri-metodoloji boşluqlar qalmaqdadır. Bu tədqiqat həmin boşluğu qismən dolduraraq İslamın humanist-etik dəyərlərini normativ istinad nöqtəsi kimi bərpa edir, radikal diskursların təhrif mexanizmlərini ifşa edir və dövlət siyasəti üçün risk-əsaslı, ölçülə bilən alətlər təklif edir. Mövcud problemin təhlili göstərir ki: (1) transmilli şəbəkələrin rəqəmsal ekosistemlə sintezi böyük verilənlərə dayanan şəbəkə analitikası və erkən xəbərdarlıq sistemlərini zəruri edir; (2) hüquqi cavabların effektivliyi din azadlığı–təhlükəsizlik balansını qoruyan proporsional tənzimləmədən asılıdır; (3) ideoloji immunitet yalnız maarifləndirmə ilə deyil, işsizlik, təhsil boşluğu və ədalətsizlik hissi kimi sosial-iqtisadi kök səbəblərin sistemli aradan qaldırılması ilə möhkəmlənir. Azərbaycan praktikası bu qənaətləri təsdiqləyir: dünyəvi-hüquqi tənzimləmə multikultural və tolerantlıq siyasəti, maarifçilik, rəqəmsal profilaktika ilə integrasiya olunduqda davamlı nəticə verir; planlaşdırılan çoxsaylı terror aktlarının zamanında zərərsizləşdirilməsi və icma-əsaslı layihələrin genişlənməsi bu modelin səmərəliliyini göstərir. Nəticə etibarilə, mövzu nəzəri, metodoloji və tətbiqi baxımdan yüksək aktuallığa malikdir. Azərbaycan nümunəsi qlobal antiterror siyasətlərinin daha ədalətli, həssas və sübut-əsaslı dizaynına real töhfə potensialı daşıyır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı İslam adı altında pərdələnmiş beynəlxalq terrorizmin təzahürləri və radikal dini ideologiyalarla əlaqəli zorakılıq hərəkətlərinin yayılması prosesidir. Predmet isə İslamın ümumbəşəri mənəvi dəyərlərindən radikalizmlə mübarizədə necə istifadə olunduğunu, xüsusilə Azərbaycan dövlətinin və beynəlxalq təşkilatların bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərin effektivliyinin öyrənilməsidir. Tədqiqat həmçinin dini ekstremizmin yayılmasının səbəblərini, onun qlobal və

Jihadism: The History of an Idea.– London: Hurst & Co., – 2016. – 336 p.; Scheuer, M. Imperial Hubris: Why the West Is Losing the War on Terror. – Washington: Potomac Books, – 2014. – 384 p.

regional təhlükəsizliyə təsirini, eləcə də bu sahədə tətbiq edilən hüquqi yanaşmaların elmi təhlilini əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi dini terrorçuluğun və radikalizmin, xüsusilə İslam amili nəzərə alınmaqla qlobal siyasi proseslərə təsirini siyasi elmlər və beynəlxalq münasibətlər prizmasında sistemli şəkildə araşdırmaq və bəzi beynəlxalq aktorların islamofobiya və radikal dini qüvvələrdən manipulyativ şəkildə istifadə etməklə müsəlman dünyasına təsir cəhdlərini təhlil edib öyrənməkdir. Bu çərçivədə ölkəmizə yönəlmiş təhlükələri qiymətləndirmək, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyasında dini ekstremizm və terrorçuluğa qarşı həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərin siyasi, hüquqi və mədəni mahiyyətini açmaq tədqiqatın mühüm hədəflərindəndir. Tədqiqat Azərbaycanda yayılan qeyri-ənənəvi İslam təriqətlərinin ideoloji prinsiplərini, fəaliyyət istiqamətlərini və maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirməyə, onların destruktiv təsirlərinin qarşısını almaq üçün praktik tövsiyələr irəli sürməyə yönəldilmişdir. Keçmiş sovet məkanında, xüsusən müsəlman respublikalarında dini təriqətlərin yayılma səbəbləri, xarici maliyyə dəstəyi ilə yanaşı, daxili qüvvələrin rolu da təhlil edilir.

Dini terrorçuluğun və ekstremizmin yaratdığı təhlükələri vaxtında dərk edən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 21 iyul 2001-ci il fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması Azərbaycanın bu sahədə strateji yanaşmasının əsas institusional dayaqlarından biri kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatın başqa mühüm məqsədi beynəlxalq terrorçuluqdan irəli gələn təhdidlər fonunda Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq üçün dövlət siyasətinin təsir gücünü və İslamın universal mənəvi dəyərlərindən birgə istifadənin yollarını araşdırmaqdır. Həmçinin dini ekstremizmin siyasi, fəlsəfi, sosioloji və beynəlxalq münasibətlər sahələrində yaratdığı neqativ təsirləri elmi obyektivlik və dünyəvilik prinsiplərinə uyğun şərh etmək və Azərbaycanda dünyəvi, hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu prosesinə töhfə vermək əsas məqsədlərdən biridir.

Tədqiqatın konkret vəzifələri:

– Dini ekstremizmin ontoloji mahiyyətini, genezisini və qlobal yayılma determinantlarını sistemli şəkildə identifikasiya etmək, radikal dini təlimlərin teoloji, sosial və ideoloji əsaslarını konseptual

çərçivədə strukturlaşdırmaq və onların zəiflədilməsi üzrə elmi-praktik mexanizmləri əsaslandırmaq.

- Dini ekstremizmin beynəlxalq siyasi manipulyasiya və geosiyasi təsir aləti kimi instrumentalizasiyasının modellərini aşkara çıxarmaq, bu proseslərin Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-siyasi sabitliyinə təsirini analitik meyarlar əsasında qiymətləndirmək və preventiv siyasət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

- Radikal qruplaşmaların təşkilati arxitekturasını, fəaliyyət istiqamətlərini, maliyyə-resurs bazasını və onları dəstəkləyən institusional şəbəkələri müəyyən etmək, dini ekstremizm ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın optimal formatlarını müqayisəli təhlil əsasında modelləşdirmək.

- Qeyri-ənənəvi İslam təriqətlərinin Azərbaycanda yayılma səbəblərini və sosial təsir mexanizmlərini sistemləşdirmək, ölkənin dini terrorçuluğa qarşı mübarizə təcrübəsinin universal tətbiq potensialını elmi-metodoloji model kimi təqdim etmək.

- Radikal ideologiyaların sosial sabitliyə və siyasi legitimliyə təsir mexanizmlərini struktur olaraq təhlil etmək, onların zərərsizlədirilməsi üçün normativ-institusional və sosial-profilaktik tədbirlər kompleksini əsaslandırmaq.

- Dini ekstremizmə qarşı ideoloji-etik immunitetin formalaşdırılmasında, xüsusən də gənclər siyasəti çərçivəsində təhsil və maarifləndirmə institutlarının rolunu konseptual səviyyədə müəyyən etmək və bu istiqamətdə tətbiq oluna bilən metodoloji yanaşmaları inkişaf etdirmək.

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) və digər beynəlxalq qurumların terrorçuluğa qarşı mübarizədə hüquqi mexanizmlərini və çoxtərəfli əməkdaşlıq platformalarını müqayisəli hüquqi-siyasi təhlil əsasında qiymətləndirmək, institusional səmərəlilik indikatorlarını müəyyənləşdirmək.

- Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyasında İslam amilinin, tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinin yerini sistemləşdirmək, terrorizmə qarşı mübarizə təcrübəsinin beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri ilə inteqrasiya imkanlarını elmi əsaslarla müəyyən etmək.

Beləliklə, tədqiqat İslamın ümumbəşəri mənəvi dəyərləri və Azərbaycanın xarici siyasəti kontekstində dini ekstremizm probleminin elmi-siyasi mənzərəsini yaratmaq və bu sahədə dövlət siyasətinin gücləndirilməsinə elmi əsaslar vermək məqsədini daşıyır.

Tədqiqatın metodları. Problemin tədqiqində sistemli yanaşma prinsipi əsas götürülmüşdür. Bu çərçivədə formal-məntiqi metodlar vasitəsilə problemin mahiyyəti və çoxşaxəli aspektləri təhlil edilmişdir. Analiz və sintez elementlərarası əlaqələri üzə çıxarmağa, induksiya və deduksiya empirik faktlardan ümumi qanunauyğunluqların müəyyənəşdirilməsinə və ümumi nəzəri müddəalardan konkret nəticələrin çıxarılmasına xidmət etmişdir. Analogiya beynəlxalq münasibətlər sisteminin müxtəlif aktorları arasında oxşar davranış modellərinin tutuşdurulmasına imkan vermiş, abstraksiya və konkretləşdirmə beynəlxalq terrorçuluğun mücərrəd anlayışdan konkret sosial-siyasi təzahürlərə keçidini təmin etmişdir. Ümumiləşdirmə isə nəzəri və praktiki tapıntıların integrasiyasına şərait yaratmışdır.

Politoloji metodologiya çərçivəsində sistemli yanaşma qarşılıqlı asılılıqları müəyyən etməyə, müqayisəli politoloji təhlil terrorçuluqla bağlı dövlətlərin xarici siyasət strategiyalarının araşdırılmasını asanlaşdırmağa, biheviarist metod isə aktorların davranış motivasiyalarını və onların sosial-siyasi nəticələrini qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Geosiyasi analiz məkan-coğrafi amillərin təsirini, normativ təhlil isə terrorçuluqla mübarizədə beynəlxalq hüquqi prinsiplərin tətbiqi və effektivliyini önə çıxarmışdır.

Tarixi yanaşma və xronoloji metod beynəlxalq terrorçuluğun inkişaf mərhələlərini ardıcılıqla izlənməsinə, arxiv materialları isə tarixi kontekstin bərpasına öz töhfəsini vermişdir. Sosial-metodoloji müstəvidə empirik məlumatlar toplanmış, ictimai münasibətləri ölçən sosioloji sorğular, kontent və diskurs analizləri dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin çıxış və bəyanatlarının sistemli araşdırılmasını təmin etmişdir.

Tədqiqatın proqnostik ölçüsündə beynəlxalq terrorçuluğun mümkün inkişaf trayektoriyalarını, aktor davranış modellərini və

əlaqəli riskləri qiymətləndirmək üçün strateji və ssenari analizi, eləcə də proqnozlaşdırma metodları tətbiq edilmişdir.

Fəlsəfi-metodoloji əsas kimi dialektik metod ziddiyyətlərin dinamikasını və onların həlli mexanizmlərini təhlil etməyə, fenomenoloji yanaşma subyektiv qavrayışların təsirini, konstruktivist metod isə beynəlxalq terrorçuluğun sosial konstruksiya kimi formalaşmasını izah etməyə imkan vermişdir.

Analitik əsasın möhkəmləndirilməsi üçün statistik metodlar tətbiq edilmiş, toplanmış məlumatların statistik analiz vasitəsilə elmi əsaslandırılması təmin olunmuşdur. Hüquqi təhlil beynəlxalq müqavilə və sənədlərin tədqiqinə, pozitivist-normativ yanaşma isə beynəlxalq hüquq prinsiplərinin nəzəri və praktik əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir.

Beləliklə, çoxkomponentli metodlar toplusunun tətbiqi beynəlxalq terrorçuluğun siyasi, iqtisadi və sosial ölçülərinin integral şəkildə araşdırılmasına və əsaslandırılmış elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan vermişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat çərçivəsində irəli sürülən və müdafiəyə təqdim olunan əsas elmi müddəalar aşağıdakılardır:

– Dini ekstremizm və terrorçuluğun İslam dini ilə eyniləşdirilməsi teoloji, elmi-fəlsəfi və hüquqi baxımdan əsassızdır. Terror praktikalarının din adı altında legitimləşdirilməsi mahiyyət etibarı ilə müəyyən siyasi və geosiyasi maraqların həyata keçirilməsinə xidmət edən instrumental yanaşmadır. İslama xas olan sülh, tolerantlıq və sosial inteqrasiya prinsipləri radikal ideologiyalara qarşı effektiv ideoloji-normativ qarşılıq formalaşdırmaq potensialına malikdir və qabaqalayıcı təhlükəsizlik siyasətləri çərçivəsində konseptual resurs rolunu oynaya bilər.

– İslamın normativ-teoloji mahiyyəti zorakılığı rədd edən dəyərlər sistemində əsaslanır. Günahsız insan həyatının toxunulmazlığı, ədalət və mərhəmət prinsipləri Quran və sünnədə fundamental yer tutur; cihad anlayışı müdafiə və mənəvi kamillik kontekstində şərh olunur. Radikal qruplar tərəfindən dini mətnlərin selektiv və kontekstsiz şərhİ İslamın humanist hüquqi-etik

doktrinasına ziddir və bununla da onların legitimlik iddialarını elmi baxımdan əsassız edir.

– Beynəlxalq hüquqi sistemdə terrorçuluq bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi tanınır və universal məsuliyyət subyekti kimi qəbul edilir. BMT konvensiyaları və digər çoxtərəfli hüquqi sənədlər zorakılıq aktlarını dini və ya siyasi legitimlik çərçivəsindən kənarda qiymətləndirir, bununla da terrorla mübarizədə normativ-hüquqi konsensusun mövcudluğunu və dövlətlərin ortaq öhdəliklərini təsdiqləyir.

– Radikal ideologiyaların maliyyə və təşkilati infrastrukturunun identifikasiyası və neytrallaşdırılması terrorizmlə mübarizənin strateji ilkin şərtidir. Bu məqsədlə maliyyə kəşfiyyatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi, sanksiya rejimlərinin koordinasiyası, transmilli məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsi və institusional əməkdaşlığın sistemli şəkildə təkmilləşdirilməsi elmi-praktiki imperativlər kimi əsaslandırılır.

– Radikal ideologiyaların sosial-psixoloji təsiri ictimai sabitlik və təhlükəsizlik üçün risk faktorunu təşkil edir. Xüsusilə gənc nəslin radikal təsirlərdən qorunması məqsədilə maarifləndirmə, tənqidi düşüncə bacarıqlarının inkişafı və ideoloji-etik immunitetin formalaşdırılmasına yönəlmiş davamlı təhsil strategiyalarının tətbiqi qabaqlayıcı təhlükəsizlik modelinin mühüm komponenti kimi dəyərləndirilir.

– Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm və dini tolerantlıq siyasəti dini ekstremizmə qarşı mübarizədə dayanıqlı normativ-praktik model kimi səciyyələndirilə bilər. Dini fəaliyyətin dünyəvi hüquqi dövlət prinsipləri əsasında tənzimlənməsi, dinlərarası dialoqun təşviqi, humanist dəyərlərin sistemli təbliği radikal təlimlərin təsirinə qarşı institusional dayanaqlıq yaradır və beynəlxalq əməkdaşlıq müstəvisində tətbiq oluna bilən konseptual model rolunu oynayır.

Bu müddəalar dissertasiya çərçivəsində aparılmış nəzəri təhlillər, müqayisəli hüquqi araşdırmalar və empirik materiallar əsasında əsaslandırılır və mövzunun həm elmi-nəzəri, həm də praktiki təhlükəsizlik siyasəti baxımından dərin aktuallığını təsdiqləyir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu dissertasiya Azərbaycanda elmi-fəlsəfi və siyasi-nəzəri perspektivlər vasitəsilə beynəlxalq terrorizm kontekstində islam ekstremizminin hərtərəfli təhlilini təklif edən yeni elmi töhfədir. İş terrorçuluğa qarşı mübarizədə İslamın ümumbəşəri mənəvi dəyərlərinin əhəmiyyətini geniş surətdə nümayiş etdirir, dini ekstremizmin əsasını təşkil edən ideoloji təhrifləri və geosiyasi manipulyasiyaları tənqidi şəkildə araşdırır, bu fenomenin ədalət, insan hüquqlarına hörmət və İslamda mərhəmət prinsipləri ilə ziddiyyətini elmi arqumentlərlə əsaslandırır.

Dissertasiya İslamda cihad anlayışının elmi əsaslandırılmış şərhini verir, onun zorakılığı təbliğ etmədiyini, əksinə müdafiəni, əxlaqi kamilliyi, sülhü və harmoniyanı təcəssüm etdirdiyini nümayiş etdirir. Tədqiqat faktiki dəlillərə əsaslanaraq, dini ekstremizmin siyasi manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə edilməsi, onun arxasındakı geosiyasi maraqlar, Quran ayələrinin kontekstdən çıxarılaraq təhrif olunması və bu proseslərin siyasi məqsədlərə xidmət etməsi tərzini təhlil edir. Beynəlxalq hüquqi normaları və şəriət qaydaları əsasında terrorçuluğun insanlığa qarşı cinayət olması əsaslandırılır. Tədqiqat Azərbaycanın dini ekstremizmə qarşı mübarizə təcrübəsini beynəlxalq münasibətlər kontekstində təqdim edir, milli təhlükəsizlik arxitekturasında multikulturalizmin və dini tolerantlığın rolunu vurğulayır. Daha sonra burada ekstremist qrupların gəncləri manipulyasiya etmək üçün istifadə etdikləri üsullar, bu cür fəaliyyətlərin sosial-psixoloji nəticələri və cəmiyyət üçün yaratdığı təhlükələr hərtərəfli təhlil olunur.

Beləliklə, dini ekstremizmin və terrorçuluğun arxasında dayanan geosiyasi maraqlar elmi şəkildə üzə çıxarılır, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün konkret tövsiyələr irəli sürülür. İş ekstremizmə qarşı ideoloji və hüquqi mübarizəyə sanballı nəzəri-praktik töhfə verir, eyni zamanda İslamın mənəvi dəyərlərinin düzgün təbliğinin vacibliyini xüsusi önə çəkir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin terrorizmə və ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində həyata keçirdiyi qabaqlayıcı və nəticəyönlü tədbirlərin mahiyyəti də ayrıca göstərilir və bu modelin yalnız hüquqi-inzibati mexanizmlərə deyil, həm də mənəvi-ideoloji komponentlərə söykəndiyi vurğulanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya İslam ekstremizminin elmi-fəlsəfi təhlilini verərək problemin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətini ortaya qoyur. Azərbaycan hüquq-mühafizə orqanları, xüsusilə Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti tərəfindən terrorçuluq və ekstremizmə qarşı mübarizə sahəsində həyata keçirilən kompleks tədbirlər elmi təhlilə məruz qalır və nəticələr əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirilir. Bu yanaşma dini ekstremizmin sosial-siyasi aspektlərinin, onun manipulyasiya üsullarının və cəmiyyət üçün təhlükələrini dərinlən öyrənilməsinə imkan verir. Beynəlxalq radikal qrupların Azərbaycanda terror aktları təşkil etmək cəhdləri araşdırılır, onların zorakı fəaliyyətləri ilə İslamın ümumbəşəri dəyərləri arasında köklü ziddiyyəti elmi dəlillərlə arqumentləşdirilir; hüquqi və inzibati tədbirlərlə yanaşı, ictimai qınaq və dini dəyərlərin məqsədyönlü istifadəsinin də effektivliyi göstərilir.

Əldə olunan nəticələr dövlət siyasətinin və Azərbaycanın beynəlxalq təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinə, ekstremizmə qarşı strategiyaların hazırlanmasına praktiki materialdır. Müddəalar hüquq-mühafizə orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyətində, bu qurumların nəzdindəki təhsil və maarifçilik proqramlarının yenilənməsində, gənclər arasında terrorçuluqla mübarizədə maarifləndirmə işində, İslam dininin dinc və birgəyaşayış çağırışlarının təbliğində tətbiq oluna bilər.

Tədqiqat İslamofobiyanın mənfi təsirlərinin azaldılmasına, dini manipulyasiya ilə bağlı sosial-siyasi problemlərin həllinə elmi töhfə verir. Eyni zamanda, beynəlxalq əməkdaşlıq və hüquqi-metodoloji yanaşmalar əsasında terrorçuluğa qarşı mübarizənin yeni elmi standartlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Beləliklə, dissertasiya dini ekstremizmin həm elmi-fəlsəfi təhlilini, həm də onun qarşısının alınması üçün səmərəli vasitələri hüquqi-praktik çərçivədə təqdim etməklə müasir təhlükəsizlik və din siyasətinin formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verir.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunda hazırlanmış və ilkin müzakirəyə çıxarılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik

Akademiyasında elmi seminarda müzakirə edilmiş və müsbət qiymətləndirilmişdir. Əsas nəticələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun olaraq, elmi jurnallarda, bülletenlərdə və məcmuələrdə çap olunmuşdur. Həmçinin xaricdə müxtəlif dillərdə nəşr olunan elmi jurnallarda məqalə şəklində dərc etdirilmişdir.

Elmi müddəalar və tədqiqatın nəticələri müxtəlif platformalarda geniş şəkildə təqdim edilmişdir. Bu platformalara Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq və ölkə əhəmiyyətli konfranslar, o cümlədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının təşkil etdiyi elmi tədbirlər və Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin təşkil etdiyi ictimai və elmi-praktik konfranslar aiddir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 263041 işarə təşkil edilir. Müvafiq olaraq, giriş 27700 (14 səhifə), I fəsil 81060 (41 səhifə), II fəsil 41806 (21 səhifə), III fəsil 82425 (41 səhifə), nəticə hissəsi 30050 (14 səhifə) işarədən, 16 səhifəlik istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı altı dildə (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, ərəb) və internet resursları ilə tərtib edilmiş 230 adda mənbədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Müasir dövrdə dini zəmində təzahür edən terrorçuluğun mahiyyəti” adlanan birinci fəsil üç bölmədən ibarətdir. **“Dini terrorçuluğun mahiyyəti, yaranma səbəbləri, müasir təzahür formaları”** adlı birinci paragrafda din və terrorçuluq anlayışlarının kəsişmə nöqtələri elmi-nəzəri, fəlsəfi və siyasi müstəvidə təhlil edilir. Bu çərçivədə dini terrorçuluq dinin humanist mahiyyətinin məqsədli təhrifinə əsaslanan, zorakılığı “müqəddəs vəzifə” kimi təqdim edən ideoloji fəaliyyət forması kimi səciyyələndirilir. Fenomenin nüvəsində dini mətnlərin kontekstdən qoparılması, emosional şüarların “ilahi hökm” kimi legitimləşdirilməsi, kütləvi səfərbərlik məqsədilə simvolik-ritual kodların istifadəsi dayanır. Bu mexanizm

yalnız İslamla məhdudlaşmır; dinin instrumental şərhlərinə əsaslanan zorakılıq nümunələri xristian, yəhudi və buddist kontekstlərində də müşahidə olunur. Bu fenomenin səbəbləri çoxşaxəlidir: sosial-iqtisadi ədalətsizlik, marginalaşma, dini-teoloji savadsızlıq, gənclər üçün perspektivlərin zəifləməsi daxili radikallaşmaya zəmin yaradır, geosiyasi rəqəbət, proksi münaqişələr və dini diskursun instrumentalizasiyası isə prosesi daha da dərinləşdirir. Dini təlimlərin sadələşdirilmiş qavranması, manipulyativ şüarlar, emosional səfərbərlik, dini strukturlara selektiv nüfuzetmə və klassik kateqoriyaların zorakı ideologiyalara köçürülməsi radikallaşmanın əsas faktorları kimi çıxış edir. Nəticədə, radikal ideya fərdi inamdan sosial davranışı və siyasi qərarların qəbulunu formalaşdıran kollektiv çərçivəyə çevrilir.

Müasir mərhələdə təzahür formaları klassik silahlı zorakılıqdan rəqəmsal müstəviyə keçir: onlayn radikallaşma, hədəfli rəqəmsal təbliğat, mikro maliyyə axınları və “tək-icraçı” hücum modelləri ön plana çıxır. Şəbəkələr mobil və modul strukturlarda təşkilatlanır, çoxkanallı kommunikasiya və diffuz liderlik yüksək adaptivlik qabiliyyətini yaradır. Simvolik və nümayiş xarakterli zorakılıq cəlbetmə və legitimləşdirmə funksiyasını gücləndirir; rəqəmsal platformalarda mətn-şəkil-video materiallarının sürətli yayılması ideoloji radikallaşmanı gücləndirir. Transmilli təlim mərkəzləri, tranzit nöqtələri və diaspor şəbəkələri kadrların, maliyyə və logistikanın koordinasiyasını asanlaşdırır, dini ritorikanın etno-siyasi iddialarla yaxınlaşması isə kompromis imkanlarını daraldır. Bu mənzərəni dərinləşdirən mexanizmlər ümumiləşdirilmiş şəkildə belə səciyyələndirilir: dini təlimlərin kütləvi qavranma potensialının istismarı, emosional şüarların manipulyativ təqdimatı, dini institutlara selektiv nüfuzetmə, klassik ideyaların zorakı doktrinalara çevrilməsi. Statistik və müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, terror metodu müxtəlif ideoloji və dini qruplar tərəfindən istifadə olunmuş, bu səbəbdən fenomenin yalnız teoloji müstəvidə izahı yetərli deyil. Onun tarixi genezisi, sosial-psixoloji əsasları, siyasi-geosiyasi konteksti və rəqəmsal ekosistem daxilində yeni əldə edilmiş əməliyyat formaları birlikdə nəzərdən keçirildikdə, dini terrorçuluğun tarixi, sosial və

texnoloji qatların kəsişməsində formalaşan çoxölçülü təhlükə təşkil etdiyi aydın olur.

Həmin fəslin ikinci paragrafi — **“İslamla əlaqələndirilən ekstremizmin dini, sosial motivləri və xüsusiyyətləri”** İslamla əlaqələndirilən radikal meyilləri yalnız teoloji istiqamət kimi deyil, sosial-psixoloji, institusional və geosiyasi vektorların kəsişməsində formalaşan mürəkkəb fenomen kimi şərh edir. Vurğulanır ki, ekstremizmi dinin “daxili xüsusiyyəti” kimi təqdim etmək reduksionist yanaşmadır; İslamın humanist və sülhpərvər mahiyyəti zorakılığı rədd edir, klassik fiqh və ictihad ənənəsi isə şəriətin əsas məqsədlərini — canın, əqlin, dinin, mülkün və nəslin qorunmasını mərkəzə çəkir. Problemin kökü dini mətnlərin kontekstdən qoparılmış literal şərh, təfsir çevikliyinə inkarı (ictihad), məzhəb plüralizminin damğalanması və təkfir praktikasının genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Cihad anlayışının ilkin müdafiə və əxlaqi kamillik mənasından qopması, zorakılığın legitimləşdirilməsinin alət edilməsi isə şəriətin qoruyucu məqsədlərini arxa plana keçirir.⁴

Paragraf ekstremizmin səbəb-nəticə mexanizmini bir neçə blokda sistemləşdirir: hərbi-tarixi ölçüdə, müstəmləkəçiliyin və xarici müdaxilələrin travmatik irsi yaddaşı; sosial-iqtisadi sahədə yoxsulluq, işsizlik və korrupsiyadan yaranan inamsızlıq; dini-siyasi müstəvidə “saf dinə qayıdış” şüarının siyasiləşməsi və klassik fiqhın nüfuzdan salınması; psixoloji səviyyədə şəxsiyyət böhranı və yadlaşma, təcrid olunma hissi, geosiyasi səviyyədə isə “İslam təhlükəsi” obrazının qurulması və radikal şəbəkələri etibarlı vasitələr kimi alətləşdirmə tendensiyası. Mənəvi-mədəni müstəvidə səthi dini maariflənmənin rolu və tənqidi düşüncənin zəifliyi, kommunikativ sferada isə islamofobik diskurs və rəqəmsal platformaların səfərbər edici təsiri önə çəkilir. Alqoritmik “rezonans kameralar” ideoloji təcrid vəziyyətini dərinləşdirir, emosional yüklü vizual məzmun performativ zorakılığın simvolik cəlbediciliyini artırır. Həll yolu kimi ictihadın dirçəldilməsi, mötədillik və zərər verməmək prinsiplərinin normativ şəkildə bərpası, sosial ədalətin və hüquqi bərabərliyin möhkəmləndirilməsi, sistemli dini maarifləndirmənin həyata

⁴ Al-Ashmawi, M. Islam and Secularism in the Middle East. – London: Kegan Paul International, – 2000. – 295 p.

keçirilməsi, həm teoloji, həm də rəqəmsal savadlığın artırılması təklif olunur. Bu kompleks yanaşma dini mətnlərin yanlış istifadəyə qarşı elmi-teoloji müqaviməti sosial institutların islahatı ilə birləşdirir. Nəticə etibarilə, İslam ekstremizmi dinin mahiyyətindən deyil, onun ideoloji manipulyasiya formalarından qidalanan siyasi-sosial sindrom kimi dəyərləndirilir. Müvafiq olaraq effektiv cavab yalnız hüquqi-əxlaqi potensialın müasir sosial, iqtisadi və informasiya reallıqları ilə uzlaşdırıldığı çoxsəviyyəli siyasət çərçivəsində mümkün sayılır.

Fəslin üçüncü — **“İslam təlimləri və terrorçuluq: normativ mövqe və radikal ideologiyalarla ziddiyyətlər”** adlı paragrafında İslamın zorakılığa münasibəti teoloji, hüquqi və etik ölçülər üzrə əsaslandırılır, “İslam terrorçuluğu”, “radikal İslamizm”, “İslam faşizmi” ⁵ kimi terminlərin elmi baxımdan oksimoron xarakter daşdığı göstərilir. “İslam” Quran mənşəli olaraq sülhü, ədaləti və ilahi nizama uyğun bir həyat idealını təqdim edərkən, “terror” qorxu və qanunsuz zorakılığın qəsdən istehsalını ifadə edir; onların birləşməsi normativ ziddiyyət yaradır. Gərginlik dinin özündən deyil, onun siyasiləşdirilmiş şərhlərindən qaynaqlanır.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, dini motivli zorakılıq konkret dinin mahiyyətini deyil, daha çox ideoloji mobilizasiya modelini əks etdirir. Radikal qruplar mətnləri selektiv və kontekstdən qoparılmış şəkildə şərh edir, sosial-iqtisadi narazılıqları və kimlik böhranlarını “müqəddəs məqsəd” ritorikası ilə birləşdirirlər. İslam hüquq-fəlsəfi ənənəsində isə insan həyatının toxunulmazlığı ⁶, mütənəsiblik və sülhə meyl ⁷ prinsipləri “məqasid əş-şəriə” doktrinası vasitəsilə sistemləşdirilir. Mühəribəyə yalnız özünümüdafiə və ictimai asayişin qorunması çərçivəsində icazə verilir, hüquqi şərtlərlə ciddi şəkildə məhdudlaşdırılır. Beynəlxalq humanitar hüquqla müqayisələr mülki şəxslərin müdafiəsi və məcburiyyətin qadağan edilməsində paralelləri aşkar edir; intihar hücumları ⁸ və mülki obyektlərin hədəfə alınması bu normativ çərçivə ilə bir araya sığmır.

⁵ Abbas, A. İslam faşizmi // Şərq. – 2006, 16 avqust. – s.2.

⁶ Qurani Kərim. – Bakı: Qismət, – 1997. – 654 s. – 9:6

⁷ Qurani Kərim. – Bakı: Qismət, – 1997. – 654 s. – 8:61

⁸ Qurani Kərim. – Bakı: Qismət, – 1997. – 654 s. – 4:29

Radikal qruplar seçmə sitatlar və kontekstsiz şərtlərlə təhqiredici, hücum xarakterli zorakılığa haqq qazandırmağa çalışır, bu yanaşma bir sıra tədqiqatçılar⁹ tərəfindən totalitar ideologiyalarla müqayisə olunur. Sələfi-vəhhabi yönümlü şərtlərdə Darül-İslam/Darül-Hərb arasındakı təfriqə qlobal qarşıdurma doktrinasına çevrilir, təkfir genişlənir və fiqhın plüralist irsi sarsıdılır. Bununla belə, tarixi fiqh irsi daxilində literalist və emosional ritorikanın “biliyə zidd dini siyasətə”¹⁰ çevrilməsinə qarşı ardıcıl xəbərdarlıqlar mövcuddur.

Radikallaşma araşdırmaları göstərir ki, dini şüarlar altında fəaliyyət göstərən qrupların qurbanlarının əhəmiyyətli hissəsi çox vaxt iddia etdikləri icmalara mənsub olur ki, bu da “dini müdafiə” arqumentlərini empirik olaraq zəiflədir. Nəticə etibarilə, terrorçuluq və radikalizm dinin mahiyyətindən deyil, onun alətləşdirilmiş və kontekstdən qoparılmış şərtlərindən, eləcə də sosial-siyasi manipulyasiyalardan irəli gəlir. Bu səbəbdən effektiv cavab yalnız təhlükəsizlik tədbirləri ilə məhdudlaşmamalı, həmçinin dini mənbələrin elmi-kontekstual təhlilini, sosial inklüzivliyin genişləndirilməsini, hüququn aliliyinin gücləndirilməsini və dinlərarası dialoqun institusional möhkəmləndirilməsini əhatə etməlidir.

“Qloballaşma şəraitində İslam dəyərlərinin radikal təhrifləri və beynəlxalq terrorçuluq” adlanan II fəsildə məsələ həm tarixi, həm də müasir siyasət müstəvisində, xüsusən “təhlükəsizləşdirmə” diskursunun formalaşması prizmasında təhlil edilir.

“İslam dəyərlərinin radikal şərh mexanizmləri və qlobal təsirləri” adlı birinci paraqrafta İslam dəyərlərinin təhrif edilməsinin paralel, çoxsəviyyəli mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirildiyi vurğulanır: siyasi diskurslarda təhlükə obrazının konstruksiyası, dini mətnlərin selektiv şərh, qlobal media narrativləri və transmilli resurslar axını. Soyuq müharibədən sonrakı mərhələdə müxtəlif münaqişə zonalarında “İslam radikalizmi” etiketi ilə təqdim olunan

⁹ Schwartz S. The two faces of Islam: the house of Sa'ud from tradition to terror. – New York: Doubleday, – 2002. – 352 p.

¹⁰ الجوزية قيم ابن. العالمين رب عن الموقعين إعلام. الرياض. ٢٠١٤م. ج ٣. ص ٥٥٧ (İbn al-Qayyim al-Jawziyyah. I'lām al-Muwaqqi'în 'an Rabb al-'Ālāmīn. – Riyadh: T'lām al-Muwaqqi'în, – 2014. 3rd ed. – 557 p.)

zorakılıq halları İslamı strukturlaşdırılmış “təhdid kateqoriyası”na çevirmiş və bununla da onun daxili plüralizminə və humanist normativ potensialına kölgə salmışdır. Sekuritizasiya yanaşması göstərir ki, ideoloji aktorlar ictimai rəyi səfərbər etmək üçün dini-kulturoloji kodları risk kimi qələmə verməklə həm təhlükəsizlik siyasətini gücləndirirlər, həm də radikallaşma üçün simvolik zəmin yaradırlar.

Radikal qruplar klassik hüquqi-teoloji kontekstual şərh ənənəsinə məhəl qoymayaraq, mətn fraqmentlərini müasir siyasi gündəmlərlə mexaniki uzlaşdırır, Quran və hədisi bütöv etik-hüquqi sistemdən mobilizasiya alətinə çevirirlər. Cihad anlayışı müdafiə və əxlaqi ölçülərdən arındırılır və daimi silahlı qarşıdurma doktrinası kimi təqdim olunur, fiqh və məzhəblərarası dialoqun plüralist irsi delegitimləşdirilir; nəticədə İslamın daxili tənqidi qabiliyyəti zəifləyir, monolit ideoloji çərçivə qurulur. Qlobal səviyyədə radikal şəbəkələrin maliyyə və təsir kanalları xeyriyyə strukturları, təhsil proqramları, diaspor ianələri və media platformaları vasitəsilə transmilli normativlərin yayılmasını asanlaşdırır. Zəif institutlar, işsizlik və sosial bərabərsizlik fonunda bu diskurs çox vaxt “ədalətin bərpası” forması kimi qavranılır, islamofob ritorika və seçmə müdaxilələr isə “mədəni müdafiə” reflekslərini gücləndirərək radikal narrativlərin emosional dayaqlarını möhkəmləndirir.

Bu mexanizmlərin beynəlxalq təsiri iki əsas xətt üzrə üzə çıxır: bir tərəfdən müsəlman cəmiyyətlərində zorakılığın legitimləşdirilməsi cəhdləri, digər tərəfdən qlobal miqyasda İslama yönəlik kollektiv şübhə və düşmənçilik meyillərinin güclənməsi. Empirik göstəricilər terror aktlarının qurbanlarının əhəmiyyətli hissəsinin məhz müsəlmanlar olduğunu təsdiqləyir ki, bu da radikalizmin ilk növbədə İslamın öz normativ məkanının zədələdiyini göstərir. Buna görə çağdaş elmi yanaşma problemin dinlə eyniləşdirilməsi deyil, İslam dəyərlərinin siyasiləşdirilməsi, yanlış teoloji interpretasiyalar və qlobal struktur bərabərsizliklərinin kəsişməsi prizmasından izah edilməsini tələb edir.

“Qloballaşmanın İslam dəyərlərinə təsiri və radikalizmlə mübarizədə istifadə potensialı” adlı ikinci paragrafda “qloballaşma–İslam–terrorçuluq” triadasının kəsişmə nöqtələri təhlil

edilir. Qloballaşma, İslam dəyərləri və müasir təhlükəsizlik çağırışları arasındakı əlaqə eyni struktur prosesin müxtəlif təzahürləri kimi dəyərləndirilir. Qlobal iqtisadi integrasiya, informasiya axınlarının sürətlənməsi və transmilli sosial mobilizasiya dini-mədəni məkanları da dəyişdirərək onları əvvəlki qapalı sistem xarakterindən çıxarır. Bu şəraitdə İslam həm fərdi-əxlaqi identikliyi formalaşdıran inanc sistemi, həm də qlobal nizamla bağlı diskursların mühüm komponenti kimi çıxış edir. Qloballaşmanın dini mühitə təsiri ikili xarakter daşıyır: bir tərəfdən İslam irsinə akademik marağın artması, klassik mənbələrin dünya dillərinə tərcüməsi və dinlərarası dialoq platformalarının genişlənməsi İslam sivilizasiyasının mədəni-intellektual potensialını daha görünən edir. Digər tərəfdən sosial bərabərsizlik, post-kolonial travmalar, etno-siyasi gərginliklər və mədəni hegemonluq hissi bir çox müsəlman icmalarında identiklik narahatlıqları gücləndirir. Belə bir mühitdə dini simvollar həm etiraz ifadəsinə, həm də radikal səfərbərlik vasitəsinə çevrilə bilər.

Bu kontekstdə ekstremizmlə mübarizədə İslam dəyərlərinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Zorakı qrupların ideoloji əsaslandırmaqları dini terminləri kontekstdən qoparılmış şüarlara çevirərək formalaşdırdığı halda, klassik mənbələrdə insan ləyaqəti, ədalət, ictimai nizam və zərərdən uzaq durmaq kimi prinsiplər zorakılığın legitimliyini istisna edir. Bu səbəbdən radikal narrativlərin təkzibi yalnız müdafiə mövqeyi ilə məhdudlaşmamalı, İslamın pozitiv etik və hüquqi dəyərlərinə söykənən fəal teoloji maarifçilik çərçivəsində aparılmalıdır.

Elmi təhlildə əsas məsələ dinlə siyasi zorakılıq arasında fərqi aydın şəkildə göstərməkdir. Bütün zorakı qrupları “İslam problemi” kimi qələmə verən təhlükəsizlik xarakterli diskurs empirik realığı təhrif edir, müsəlman icmalarında kənarlaşdırıcı təsir yaradaraq radikallaşma riskini artırır. Daha məhsuldar yanaşma ekstremizmin struktur səbəblərini, o cümlədən müharibələr, avtoritar idarəçilik, sosial marginallaşma, korrupsiya və gənclərin sosial mobillik imkanlarının məhdudluğunu aradan qaldırmağı tələb edir.

Qloballaşma dövründə effektiv antiextremizm strategiyası təkcə təhlükəsizlik tədbirlərinə əsaslanma bilməz. Dini təhsil sistemində mənbəşünaslıq və tarixilik prinsipinin gücləndirilməsi,

icma səviyyəsində sosial məsuliyyət və vətəndaşlıq dəyərlərinin təşviqi, mediada İslamın dinc, sülhpərvər imicinin peşəkar təqdimatı radikal təsirlərə qarşı institusional immunitetin formalaşmasına töhfə verir. Sosial-iqtisadi inklüzivlik və siyasi iştirak imkanlarının genişləndirilməsi isə radikal çağırışların cəlbədiciliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Bu baxımdan Azərbaycanın multikultural və dünyəvi modeli praktiki nümunə kimi qəbul edilə bilər. Dini etiqad azadlığının hüquqi təminatı, tolerantlıq siyasətinin institusionalaşdırılması və İslamın dialoq yönümlü şərhinin təşviqi qloballaşma şəraitində radikal ideologiyalara qarşı davamlı müdafiə mexanizmi yaradır, İslam dəyərlərinin global təhlükəsizlik və dayanıqlı sülh üçün normativ-institusional resurs potensialını nümayiş etdirir.

“İslamın normativ-institusional potensialı və tətbiq mexanizmləri” adlanan III fəsildə ictimai-siyasi müstəvidə sistemli təhlil aparılır. **“Dinlərarası əməkdaşlıqda, beynəlxalq münaqişələrin həllində İslamın rolu”** adlı birinci paraqrafda göstərilir ki, soyuq müharibədən sonra beynəlxalq münasibətlər ideoloji bloklaşmadan daha çox etnik-dini və mədəni zəmində parçalanma ilə səciyyələnir. Bu konfigurasiyada İslam həm risk yönümlü diskursların, həm də sülh yönümlü gündəmlərin mərkəzinə çəkilir. Hantinqton,¹¹ Toynbi¹² və Moiseyev¹³ kimi alimlərin yanaşmalarına istinad edilərək dinin, xüsusilə İslamın identikliyi formalaşdıran amil kimi çəkisinin artdığı, qloballaşmanın isə iqtisadi-texnoloji integrasiya ilə yanaşı sosial bərabərsizlik və assimilyasiya qorxusu vasitəsilə kimlik gərginliklərini dərinləşdirdiyi vurğulanır. Bu şəraitdə din həm özünümüdafiə reflekslərinin mənbəyinə, həm də dialoqun simvolik təməlinə çevrilir.

İslam ənənəsində dinlərarası əməkdaşlıq normativ qaynaqlara söykənən davamlı öhdəlik kimi başa düşülür. Həyatın, ləyaqətin, əqlin, dinin və mülkiyyətin qorunmasına yönəlmiş “məqasid əş-şəriə”nin məqsədləri zorakılığın məhdudlaşdırılması və münaqişə

¹¹ Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций и перестройка мирового порядка. – Москва: АСТ, – 2024. – 576 с.

¹² Тойноби, А.Дж. Постигание истории. – Москва: Айрис-пресс, – 2010. – 640 с.

¹³ Моисеев Н.Н. Экологический кризис и цивилизационные конфликты // – Москва: Проблемы глобальной безопасности, – 1995. № 2, – с.12-24

şəraitində mülki əhalinin müdafiəsi üçün konseptual çərçivə yaradır. “Dində məcburiyyət yoxdur” prinsipi və ədalətli davranış tələbi müasir beynəlxalq hüququn vicdan azadlığı və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi normaları ilə uyğunluq təşkil edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, İslam sivilizasiyası bilik mübadiləsi üçün açıq platforma rolunu, “sulh” və “islah” anlayışları isə barışıq və münasibətlərin bərpasına, münaqişələrin həllinə yönəlmiş hüquqi-etik mexanizmlərə çevrilmişdir. Müasir dövrdə bərpaedici ədalət proqramları, məcburi köçkünlərin reintegrasiyası və gənclərin radikallaşmadan qorunması kimi sahələrdə bu mexanizmlərin yenilənmiş tətbiqi sülh quruculuğunda İslamın rolunu artırır. İslam dünyasında fəaliyyət göstərən regional təşkilatlar, dinlərarası şuralar və multikultural siyasətə əsaslanan milli modellər tərəfindən həyata keçirilən sülh təşəbbüsləri İslam dəyərlərini beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində konkret institusional mexanizmlərə çevirir. Bu “körpü funksiyası” üç səviyyədə təzahür edir: teoloji-maarifləndirici (fiqh və məqasid prinsiplərinə əsaslanan normativ immunitet), sosial-iqtisadi (inklüziv inkişaf və sosial ədalət) və diplomatik (dini liderlər, alimlər və vətəndaş cəmiyyəti arasında dialoq və vasitəçilik mexanizmləri). Nəticə etibarilə, İslamın dinlərarası əməkdaşlığa və münaqişələrin həllinə təsiri dinin özünün mahiyyətindən deyil, onun tətbiq olunduğu normativ şərtlərdən və institusional çərçivələrdən asılıdır. Sülh, ədalət və qarşılıqlı tanınma dəyərləri hüquqi, sosial və diplomatik vasitələrlə birləşdirildikdə İslam sülh və təhlükəsizliyin global arxitekturasının mühüm dayacağına çevrilə bilər.

Fəslin **“Beynəlxalq təhlükəsizlik və terrorçuluqla mübarizədə İslam amili: hüquqi və siyasi ölçülər”** adlanan ikinci paraqrafında din – təhlükəsizlik münasibətlərinin mürəkkəbliyi iki əsas xətt üzrə təhlil edilir: (1) İslamın sülh, ədalət və insan ləyaqətinə söykənən normativ-etik potensialı; (2) yanlış təfsir, siyasiləşmə və geosiyasi instrumentalizasiya nəticəsində yaranan radikallaşma riskləri. Müasir post-ateist məkanda əxlaqi əsasların axtarışı güclənsə də, konfessional fərqlərin kəskinləşməsi, şəbəkə əsaslı radikallaşma və “müqəddəs savaş” narrativləri uzunmüddətli gərginlik yaradır. Bu səbəbdən İslamın humanist prinsiplərinin düzgün teoloji izahı və

qlobal hüquqi-siyasi institutlara integrasiyası sülh və təhlükəsizlik üçün mühüm alətlər kimi təqdim olunur.

Paraqrafda daha sonra göstərilir ki, transmilli terrorizm onlayn təbliğat, anonim maliyyə axınları və transmilli şəbəkələrlə sinerji yaradaraq, yeni texnologiyaların və yarı-muxtar hüceyrələrin istifadəsi vasitəsilə daha da çevikləşib, şəraitə uyğunlaşmağa başlayıb. Bu adaptivlik yalnız əməliyyat təhdidlərini artırmır, həm də “İslamın zorakılıqla” eyniləşdirilməsini gücləndirərək selektiv antiterror yanaşmalarına zəmin yaradır. Təhlükəsizlik–azadlıq balansının pozulması radikallaşmanı sürətləndirən amil kimi qiymətləndirilir; hüquqi sabitlik, məhkəmə nəzarəti və hesabatlılıq isə strateji ilkin şərtlər kimi önə çəkilir. İslamın ədalət və mötədillik prinsipləri bu balans üçün etik istinad çərçivəsi kimi təqdim edilir.

Təklif olunan cavab çərçivəsi yalnız “sərt güc”ə deyil, erkən xəbərdarlıq sistemləri, icma əsaslı profilaktika, əks-narrativlər, penitensiar reabilitasiya proqramları, FATF standartlarına uyğun maliyyə monitorinqi və rəqəmsal platformalarla hüquqi-etik əməkdaşlıq daxil olmaqla P/CVE siyasətlərinin integrasiyasına əsaslanır. Bu yanaşma “insan təhlükəsizliyi” paradigması — sosial ədalət, inklüzivlik, təhsil və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi ilə tamamlanır. Dinlərarası hörmətin institusional layihələrlə möhkəmləndirilməsi, eləcə də Azərbaycan modelinin multikultural təcrübəsi İslam amilinin təhlükəsizlik arxitekturasına konstruktiv integrasiyasını nümayiş etdirən praktik nümunə kimi qiymətləndirilir. Nəticə etibarı ilə İslamın beynəlxalq təhlükəsizlikdə rolu yalnız terrorçuluğun qarşısının alınması ilə məhdudlaşmır; İslamın normativ-etik irsi ədalətə əsaslanan sülh quruculuğu, etimadın möhkəmləndirilməsi və dayanıqlı sabitlik üçün mühüm institusional resurs rolunu oynaya bilər.

“Azərbaycan Respublikasında dini ekstremizm ilə mübarizə: siyasət, təcrübə və risklər” adlanan üçüncü paraqrafda terrorçuluq və dini radikalizmin həm qlobal, həm də milli təhlükəsizlik üçün sərhədsiz təhdid kimi xarakterizə olunduğu, onların müasir dövrdə ölkə üçün yaratdığı risklər təhlil edilir. Qeyd olunur ki, bu fenomen təkcə müəyyən bir dövlətin daxili problemi deyil, regional sabitliyə, qlobal ticarətə, humanitar təhlükəsizliyə və

cəmiyyətlərin psixososial rifahına zərbə vuran çoxtərəfli təhlükədir və ona qarşı mübarizə yalnız kollektiv mexanizmlər çərçivəsində effektiv ola bilər.

Tədqiqatda daha sonra postsovet dövründə müstəqilliyin ilk illərində Ermənistanın dəstəyi ilə Azərbaycana qarşı həyata keçirilən terror aktları, müharibə şəraiti, sosial-iqtisadi böhran, hüquqi-institusional boşluqlar fonunda xarici missioner şəbəkələrin və radikal dini qrupların ölkəyə nüfuzu ayrıca təhlil edilir. Məscidlər, mədrəsələr və “xeyriyyə” adlanan qurumlar¹⁴ vasitəsilə vəhhabilik, nurçuluq və digər qeyri-ənənəvi cərəyanların sosial cəhətdən həssas qruplar və gənclər, daha sonralar tələbələr, hərbi qulluqçular və ziyalılar arasında yayılması radikallaşma üçün zəmin yaradmışdır. Mövcud təhlükələrin təzahürləri kimi cihad anlayışının yenidən təfsiri, “münaqişə zonalarından” qayıdan şəxslərin potensial daxili təhlükəsizlik riski və Silahlı Qüvvələrə infiltrasiyaya cəhdlər vurğulanır.

2000-ci illərdən etibarən Azərbaycan dövləti dini ekstremizmə qarşı kompleks siyasət həyata keçirmiş, radikal qrupların zərərsizləşdirilməsi, qeyri-qanuni maliyyə axınlarının dayandırılması, FATF standartlarına uyğun mexanizmlərin tətbiqi və sərhəd təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm nəticələr əldə etmişdir. Eyni zamanda dini maarifləndirmə, milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, dinşünaslıq və etik biliklərin təhsilə integrasiyası, radikal diskurslara qarşı elmi-teoloji əks-narrativlərin hazırlanması diqqətdə saxlanılmışdır. Azərbaycanın BMT, Avropa Şurası, NATO, ATƏT və İƏT çərçivəsində antiterror konvensiyalarına qoşulması, beynəlxalq əməliyyatlara maddi-texniki və logistik dəstək göstərməsi, mədəniyyətlərarası dialoq forumlarına və dini liderlərin sammitlərinə ev sahibliyi etməsi onun həm “sərt”, həm də “yumşaq güc” vasitəsilə qlobal təhlükəsizliyə töhfəsini göstərir.

Dini plüralizmin idarə olunması, “qeyri-rəsmi dini liderlər”in riskləri, onlayn radikallaşma və “kiçik hüceyrə” strategiyalarının davamlılığı fonunda dövlət–icma–vətəndaş cəmiyyəti tərəfdaşlığı,

¹⁴ [Elektron resurs] / Dini Abidələr/Statistika. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin saytı. URL: <https://scara.gov.az/az/dini-abideler/statistika>

tolerantlıq siyasətinin gücləndirilməsi və inklüziv inkişaf Azərbaycanın əsas strateji xətti kimi müəyyən edilir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində əsaslandırılır ki, dini ekstremizm və beynəlxalq terrorçuluq yalnız radikal dini interpretasiyaların deyil, sosial-iqtisadi bərabərsizliklərin, legitimlik böhranının, marginallaşmanın və geosiyasi rəqabətin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan çoxsəviyyəli fenomendir. Bu baxımdan “dini terrorizm” siyasi məqsədlərin dini simvollar və sakrallaşdırılmış diskurslarla maskalanmış forması kimi çıxış edir. Qloballaşma və rəqəmsal transformasiya terror şəbəkələrinin transmilli təşkilatlanmasını, maliyyələşməsini və ideoloji təsir imkanlarını genişləndirmişdir. Buna görə mübarizə yalnız əməliyyat tədbirləri ilə deyil, insan təhlükəsizliyi yanaşması, inklüziv inkişaf, hüquqi-institusional mexanizmlərlə aparılmalıdır. Tədqiqat göstərir ki, İslamın əsas mənbələrində zorakılığın teoloji legitimliyi yoxdur; əksinə, sülh, ədalət və tolerantlıq prinsipləri radikalizmə qarşı güclü ideoloji sədd yaradır. Dini anlayışların, xüsusilə “cihad”ın təhrif edilməsi, vəhhabi doktrinasının yayılması və “radikal şiə ixracı” kimi geosiyasi alətləşmə formaları müxtəlif regionlarda sabitliyi zəiflətməmişdir. Araşdırma həmçinin təsdiqləyir ki, ekstremizm yalnız dini motivlərlə məhdudlaşmır. Ermənistanın işğal dövründə Qarabağda mədəni və dini irsə qarşı törətdiyi vandalizm aktları terror və zorakılığın dini deyil, siyasi və ideoloji xarakter daşdığını açıq şəkildə göstərir. Bu isə münaqişələrin mahiyyətində real səbəblərin geosiyasi maraqlar və resurs rəqabəti ilə bağlı olduğunu sübut edir. Dissertasiyada müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın dünyəvi dövlətçilik, multikulturalizm və dinlərarası dialoqa əsaslanan modeli dini ekstremizmə qarşı effektiv praktik yanaşma formalaşdırmışdır. Bu kontekstdə dini maarifləndirmənin gücləndirilməsi, gənclərdə ideoloji immunitetin formalaşdırılması, radikal rəqəmsal məzmunla nəzarət, sosial-iqtisadi səbəblərin aradan qaldırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi terrorizmin ideoloji dayaqlarını zəiflədən əsas istiqamətlərdir. Beləliklə, beynəlxalq terrorçuluq dini mahiyyət daşımayan, lakin dini vasitələrlə legitimləşdirilməyə çalışılan siyasi zorakılıq formasıdır və onunla mübarizə yalnız kompleks, çoxşaxəli strategiya əsasında mümkün ola bilər.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş
aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Qurbanov, E.Ə. Nizami Gəncəvi və islam dünyası // – Bakı: Mədəni-Maarif, – 1992. № 3-4, – s. 8-11.
2. Qurbanov, E.Ə. Siyasət, din və diplomatiya // – Bakı: Dirçəliş – XXI əsr, – 2006. № 104-105/2006, s. 211-219.
3. Qurbanov, E.Ə. İslam terrorçuluğun əleyhinədir // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universitetinin “elmi əsərlər” ictimai elmlər seriyası, – 2007. № 1-2, s. 104-109.
4. Qurbanov, E.Ə. Azərbaycan və terrorçuluğa qarşı mübarizə // – Bakı: Dirçəliş – XXI əsr, – 2006. № 110-111/2007, s.300-307.
5. Qurbanov, E.Ə. İslam terrorçuluğun əleyhinədir / Ə.C.Qurbanov // – Bakı: Xəzər, – 2007, № 233, s. 26-29.
6. Qurbanov, E.Ə. İslam təlimi terrorçuluğa qarşı // – Bakı: Dirçəliş – XXI əsr, – 2007. № 116-117/2007, s. 219-237.
7. Qurbanov, E.Ə. İslam, terrorçuluq və ... // – Bakı: Renessanss, – 2008. № 7, s. 15-18.
8. Qurbanov, E.Ə. Beynəlxalq münasibətlərdə din amilinin rolu // – Bakı: Milli dövlətçilik: özümüzü və dünyanı dərk etmək yolunda. AMEA İnsan hüquqları institutunun aspirant və dissertantlarının elmi nəşrləri, – 2008. s. 67-73.
9. Гурбанов, Э. Политизация ислама и её роль в формировании международной политики на ближнем востоке // “Metafizika” Journal Academy Gate Publishing, – 2025. Vol 8, issue 8, serial 36, – p.127-138. [Elektron resurs] Metaphysics 8(8), 2025.URL: <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i8.127-138>

Dissertasiyanın müdafiəsi 04 iyun 2026-cı il tarixində saat 11:00 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.30 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, Lermontov küçəsi 74.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 aprel 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

1

Çapa imzalanıb: 20.04.2026

Kağızın formatı: A5

Həcm: 45960 işarə

Tiraj: 100